

מגמתנו

אסכולה ישראלית בחקר ההיסטוריה היהודית?

ציון

רבעון לחקר תולדות ישראל

שנה צא • א-ד • תשפ"ו

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

מגמתנו

אסכולה ישראלית בחקר ההיסטוריה היהודית?

עורכי הכרך

שמואל פיינר • יונתן פרייס • מרים פרנקל

עורכים אורחים

דוד נתן מאירס • מארן ר' ניהוף

מרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

החברה ההיסטורית
הישראלית
ירושלים

מזכ"לית החברה ההיסטורית הישראלית: ד"ר צאלה רובל
מנהל ההוצאה לאור – מרכז זלמן שזר: עזרא ברום
ערך והביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב
הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט

מסת"ב 978-965-227-423-6
מספר קטלוגי 185-1155
כתב העת ציון: ISSN 0044-4758

© כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים,
ולמרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תשפ"ו
ת"ד 10477, ירושלים 9110401. טל' 02-5650444; פקס' 02-6712388

www.shazar.org.il; www.historical.org.il

אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה בשום אופן,
אלקרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: אירית נחום; הדפסה: א.ר. שסקין

התוכן

7	פתח דבר
9	העורכים: מבוא: לשאלת כינונה של אסכולה ישראלית בחקר ההיסטוריה של עם ישראל

העת העתיקה

33	ג'ון ג' קולינס: מקומה של התורה בראשיתה של היהדות: תפיסות משתנות במחקר הישראלי
45	דניאל שוורץ: מול כובש זר או מול שכנים מקומיים? עלייתה של אסכולה ישראלית בחקר הבית השני
69	נועם מזרחי: עיר וּבְלָפָה חוֹמָה: קווים להתפתחותה של 'אסכולה ישראלית' בחקר מגילות מדבר יהודה על רקע תולדות המחקר
113	סת' ר' שוורץ: האם הייתה 'אסכולה ירושלמית' לתולדות עם ישראל בעת העתיקה?
139	זאב וייס: אדריכלות ועיצוב החלל הליטורגי בבתי הכנסת העתיקים: מצב המחקר
171	ג'ודי מגנס: תולדות חקר בתי כנסת מן העת העתיקה ומועד הקמתם של בתי הכנסת מן הטיפוס ה'גלילי'
195	יאיר פורסטנברג: השתלבותם של יהודי ארץ ישראל במרחב המשפטי הרומי לאור מגמות במחקר ההלכה התלמודית

ימי הביניים

225	סילבי אן גולדברג: ימי הביניים בהיסטוריוגרפיה של העם היהודי: בחינה מחודשת של גישת האסכולה הירושלמית
243	עודד זינגר: האם יש אסכולה ישראלית בחקר ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים?
265	פיליפ ליברמן: מחקר הגניזה והאסכולה הישראלית בחקר היהודים בארצות האסלאם בימי הביניים

285	מיכה י' פרי: היסטוריונים ישראלים וארכיבים אירופיים: גאוגרפיה, אידאולוגיה וטכנולוגיה
-----	---

העת החדשה המוקדמת

303	דוד ב' רודרמן: האם קיימת עדיין אסכולה ישראלית להיסטוריוגרפיה יהודית? 'העת החדשה המוקדמת' כמקרה מבחן
315	דברה קפלן: ההדים של 'האסכולה הירושלמית' בחקר העת החדשה המוקדמת

העת החדשה

339	ישראל ברטל: 'באנו למרוד ונמצאנו ממשיכים'? הרהורים על מחקר העת החדשה בישראל
377	מינה רוזן: היהדות העות'מאנית מבעד לעדשה הישראלית
405	יובל טל: קולוניאליזם ותאוריה פוסט־קולוניאלית בהיסטוריוגרפיה הישראלית של יהודי צפון אפריקה
427	גור אלרואי: רחוק מהעין רחוק מהעט: חקר יהדות ארצות הברית בישראל
447	שולמית וולקוב: היסטוריה יהודית והיסטוריה כללית: המקרה הגרמני והפתרון הישראלי
465	חוי דרייפוס: השפעותיה, גבולותיה ומגבלותיה של 'האסכולה הישראלית' בחקר השואה
487	דן מכמן: מקווים מקבילים לקווים נפגשים: התפתחות היחסים בין חקר השואה הישראלי לחקר השואה הגרמני
529	איריס אידלסון־שיין: משמעותו של מגע: אסכולת תל-אביב וההיסטוריוגרפיה של מגעים תרבותיים ושל תרגום בישראל

551	מפתח שמות אישים
-----	-----------------

563	רשימת המשתתפים
-----	----------------

XI	תקצירים באנגלית
----	-----------------

פתח דבר

בג' בכסלו תשפ"ה, 4 בדצמבר 2024, מלאו 100 שנים להקמת החברה ההיסטורית הישראלית. 'מגמתנו: אסכולה ישראלית בחקר ההיסטוריה היהודית?' (ציון, צא [תשפ"ו]) הוא כרך-נושא שנתי של כתב העת 'ציון' המופיע לכבוד האירוע, ואף לרגל תשעים שנה של הופעת 'ציון'. כרך היסטוריוגרפי זה שם לו למטרה לברר 'האם צמחה אסכולה ישראלית בחקר תולדות ישראל'. הכרך בוחן היבטים מגוונים של עולם המחקר הישראלי, במבט מבפנים ומבחוץ, בעיני חוקרים וחוקרות ותיקים וצעירים, מן הארץ ומחוצה לה. בפתחו של כרך היובל של 'ציון' (ג [תשמ"ה]) כתב שמואל אטינגר את המאמר "'ציון" והמחקר ההיסטורי היהודי בזמננו' ותיאר בו גם את הנושאים שראו אור בכתב העת:

לא הופיעו ב'ציון' בעשורים הראשונים כמעט לגמרי מאמרים על תקופת המקרא, ומאמרים מעטים בלבד עסקו בתקופת בית שני. אחרי השנים הראשונות מתרכזים המאמרים בעיקר בתנועות דתיות-חברתיות ומיסטיות, בייחוד בשבתאות ובחסידות. מעבר לנטיותיהם של העורכים עצמם... נתנו את אותותיהם קשיי המחקר ומשבר החינוך הגבוה, הקשורים במצב שנוצר בשנות המלחמה והמאבק להקמת המדינה ולאחר מכן הקמת מוסדות וביטאונים המוקדשים לתחומים שונים של תולדות ישראל, כגון ארכיאולוגיה ארצישראלית, תולדות יהדות המזרח בעת החדשה ותולדותיהן של העדות השונות, בעיות ההיסטוריה היהודית החדשה ותולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, וחקר השואה.

ארבעים שנה לאחר פרסום הדברים הללו יש מקום לבחון מחדש את המגמות של המחקר בתולדות ישראל, והמסקנות העולות מן הכרך המונח לפנינו שופכות אור על מגמות חדשות ותחומי מחקר ש'ציון' לא שימש להם במה מרכזית בעבר. הדיון ב'אסכולה ישראלית' בוחן את התמורות שעבר המחקר מימי 'האסכולה הירושלמית' ועד ימינו ותורם תרומה של ממש להיסטוריוגרפיה של תולדות ישראל.

בכרך ארבעה שערים כרונולוגיים, מן העת העתיקה דרך ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת עד לעת החדשה. את הכרך פותח מבוא הסוקר את תולדותיה של 'האסכולה הירושלמית' וממשיכי דרכה. בסוף המבוא ימצא הקורא סקירה על המאמרים שבכרך. בשבעה המאמרים על העת העתיקה נבחנת האסכולה הישראלית ביחס למקומה של התורה, בחקר הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד והיהודים בעולם הרומי, במחקר על מגילות מדבר יהודה ובהצגה של שתי עמדות שונות ביחס לחקר בתי הכנסת העתיקים. בארבעה המאמרים על ימי הביניים נבחנים התארוך והאופי של ימי הביניים היהודיים, הארכיבים האירופיים בימי הביניים, ושני מאמרים בוחנים את חקר הגניזה כמקרה-מבחן של חקר תולדות היהודים בארצות האסלאם בתקופה הנדונה.

שני מאמרים עוסקים בפולמוס על 'העת החדשה המוקדמת' – האם יש לראות בה תקופה מובחנת בתולדות ישראל. כל אחד מן המאמרים מציג זווית ראייה ייחודית של הנושא.

בשער על העת החדשה שמונה מאמרים, הסוקרים שאלות שונות ומרחבים שונים: חקר התקופה באופן כללי, היהדות העות'מאנית, יהודי צפון אפריקה, יהדות ארצות הברית, הזיקה בין ההיסטוריה היהודית לזו הכללית בחקר יהודי גרמניה, מקומו של התרגום כמשקף מגעים תרבותיים, ושני מאמרים על חקר השואה, האחד כללי והאחר על היחסים בין חקר השואה הישראלי לחקר השואה הגרמני.

הכרך נכתב כאשר מעלינו ענני אסון 7 באוקטובר 2023 ומערכות המלחמה שבעקבותיו. מתוך עין הסערה ממשיכה ההיסטוריה של העם היהודי להיכתב במדינת ישראל.

מבוא

לשאלת כינונה של אסכולה ישראלית בחקר ההיסטוריה של עם ישראל

לפני כמאה שנה, בג' בכסלו תרפ"ה, התכנסה בספרייה הלאומית ברחוב החבשים בירושלים האספה המייסדת של 'החברה הארצישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה', שבקום המדינה הפכה ל'חברה ההיסטורית הישראלית'. השתתפו באספה קומץ של מלומדים, ובכללם הרב וחוקר הספרות הרבנית שמחה אסף, הגאוגרף ישעיהו פרס, הארכאולוג אלעזר ליפא סוקניק, שמואל יבנאלי ממייסדי הסתדרות העובדים ומתעד יהדות תימן, יוסף מיוחס חוקר הפולקלור, וההיסטוריון וחוקר הספרות יוסף קלוזנר. בהמשך הצטרפו לחברה גם סופרים, מנהיגים, מנהלי בתי ספר ואומנים מרחבי הארץ, ובהם חיים נחמן ביאליק, הרמן שטרוק, אחד העם וברל כצנלסון.¹ כמאה שנה לאחר שנוסד בברלין 'מדע היהדות' עם ייסודו של 'האיגוד לתרבות ומדע של היהודים' (1819) הונחה בירושלים התשתית למחקר המדעי של העבר היהודי.

א. 'האסכולה הירושלמית'

היוזם, המייסד ובעל החזון של תהליך זה היה בן ציון דינבורג-דינור, היסטוריון רב פעלים, עילוי תלמודי לשעבר ולימים חבר בתנועת הפועלים הציונית ושר החינוך; מלבד מחקריו יזם שורה של מוסדות מחקר ותרבות שקיימים עד היום הזה. דינור ראה עצמו מהפכן שמנהיג את המפנה הלאומי-הציוני בהיסטוריוגרפיה. במניפסט 'מגמתנו', שחיבר יחד עם עמיתו ההיסטוריון של ימי הביניים והבית השני יצחק בער והופיע בראש הגיליון הראשון של כתב העת 'ציון' בשנת 1935, מתח דינור ביקורת על מה שראה כגישה אפולוגטית של ההיסטוריונים הגלתיים באירופה, שהתאזרחות וההתערות החברתית הייתה לנגד עיניהם, ודרש שחקר ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל יעמוד בסימן התודעה הלאומית והמעשה הציוני. כאן ועכשיו, כתב דינור בדרמטיות ובנחרצות של מהפכן, שבים היהודים אל ההיסטוריה הפוליטית ואל ארצם, ועל כן קיים 'צורך במיפנה יסודי בהיסטוריוגרפיה היהודית'. ארץ ישראל חייבת לעמוד במוקד המחקר החדש כמו גם 'התהליכים של התעוררות הרעיון הלאומי החדש בשכבות הרחבות של האומה...'

* המבוא נכתב בידי העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל, דוד נתן מאירס, מאיר ר' ניהוף.

1 ראו: יעקב ברנאי, בתקופה שנעשית היסטוריה: החברה ההיסטורית הישראלית (1924–2024), תל אביב תשפ"ד, עמ' 19–26, 165–167.

התפתחותו מתוך התקוות המשיחיות המסורתיות... התהוותה של פעילות מדינית בחוגים רחבים של המונים יהודים.

'מגמתנו' הכריזו על מהפכה שמבקשת להעמיד משקל נגד למדעי היהדות שצמחו והתפתחו במאה התשע עשרה במרכז אירופה בהקשר הכפול של האמנציפציה הפוליטית הנכספת ושל התאולוגיה, שביטאה בעיני ההיסטוריון הלאומי את צמצום הקולקטיב היהודי לזהות דתית בלבד. לא עוד תולדות הדת, הוא הכריז, אלא מעתה 'תולדותיה של האומה הישראלית'. ההיסטוריה הלאומית מאחדת את כל הדורות וארץ ישראל עמדה ועומדת כמוקד שמאפשר לעצב נרטיב היסטורי-פוליטי שנמתח במסלול רציף מימי הבית השני ועד לעידן המודרני. חקר האוטונומיה היהודית של 'ישראל בגולה' יוסיף לכך ממד פוליטי מרכזי, וחקר הדת חייב להיות קשור עם 'קורות החיים הריאליים'. הרעיון הלאומי החדש, הדגיש 'מגמתנו', התפתח 'מתוך התקוות המשיחיות המסורתיות'. הגישה האידאולוגית הזאת אל ההיסטוריה הגדירה מאז את 'האסכולה הירושלמית' בחקר תולדות היהודים.²

שמואל אטינגר, תלמידו של דינור, ניסח יותר מכל אחד אחר את הדחף הלאומי והחברתי של מורו שעיצב את משנתו ההיסטוריוגרפית. הוא זיהה בכתביו את המילון הלאומי המיוחד שבין מושגי היסוד שלו 'שלילת הגלות', 'עם היושב על אדמתו', 'המון העם', 'אחדותה השלמה של האומה העברית', 'משיחיות ריאלית', 'הכרת העבר' ו'התודעה העצמית' של העם. לדעת אטינגר, למרות היותו אידאולוג לאומי, דינור לא נמנה עם ההיסטוריונים הלאומיים שביקשו להצדיק את עמם או לפארו. ואולם עבורו הוא היה מורה דרך, שמפעלו ההירואי במחקר ההיסטוריה ובעשייה הלאומית הוא 'אחד מן הגילויים המרהיבים ליכולתה של אומה'.³

פרספקטיבות ביקורתיות יותר ראו בדינור את ההיסטוריון הלאומי הפרדיגמטי, בעל מחויבות אידאולוגית עמוקה, ששאפה במודע להתגבר על נטיות ההתבוללות של דורות קודמים של היסטוריונים. דינור עצמו ראה באידאולוגיה הציונית ביטוי לתנועה היסטורית בלתי נמנעת להשבת העם היהודי לארצו. חוקרים מאוחרים יותר זיהו את העדשות האידאולוגיות הברורות שדרכן ראה דינור את העבר.⁴

2 יצחק בערובן ציון דינבורג (עורכים), 'מגמתנו', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 1-5 (=אריאל ריין [עורכת], בן ציון דינור: כתבים חדשים גם ישנים, ירושלים תשס"ט, עמ' 264-268).

3 ראו: שמואל אטינגר, 'בן ציון דינור, האיש ופועלו ההיסטורי', היסטוריה והיסטוריונים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 117-128; יעקב ברנאי, שמואל אטינגר: היסטוריון, מורה ואיש ציבור, ירושלים תשע"ב.

4 ראו: אריאל ריין, ההיסטוריון בבינוי אומה: צמיחתו של בן ציון דינור ומפעלו ביישוב (1884-1948), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א; Uri Ram, 'Zionist Historiography and the Invention of Modern Jewish Nationhood: The Case of Ben Zion Dinur', *History and Memory*, 7, 1 (1995), pp. 91-124; David N. Myers, *Re-Inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*, New York-Oxford 1995, pp. 129-150; Amnon Raz-Krakotzkin, 'Exile, History, and the Nationalization of Jewish

לצידו של דינור כעורך 'ציון', החל בשנתו הראשונה, עמד יצחק בער. רקעו האקדמי ואישיותו היו שונים, אבל אטינגר טען שאין ספק שגם הוא השתייך במובהק לאסכולה הציונית בחקר ההיסטוריה. חזונו כדמות נזירית של חוקר מתבודד במגדל השן הייתה מטעה, משום שבער 'איש חזון היה, בעל להט פנימי והרגשת שליחות ואחריות קיצונית, שבכל נימי נפשו רצה להשפיע על עיצוב דמותה של מדינת היהודים וחברתם, שבימיו יצאו מן השעבוד לחרות, מן הכניעה לעצמאות'. לדעת אטינגר, בער היה כה מחויב לחזון הזה עד ש'חטא לפעמים כלפי כללי המחקר ודרכי הניתוח שהוא עצמו קבעם'.⁵ כאשר מלאו ל'ציון' עשרים שנה כתב דינור בסיפוק שכתב העת שהקים הוא 'הבמה המרכזית לחקר תולדות ישראל לא בלשון העברית בלבד, אלא בכל לשון שהיא'. מאה המשתתפים שמאמריהם התפרסמו בכתב העת הם גם בני הארץ וגם בני התפוצות.⁶ שלוש שנים שנה לאחר מכן היה זה ממשיכו אטינגר שסיכם חמישים שנה ל'ציון'. בפתח ספר היובל הוא הכריז על ניצחון האסכולה ועל מרכזיותה של ירושלים במחקר העבר היהודי, והתעלם מן המחקר הענף שהלך והתפתח מחוץ לישראל, בעיקר בשפה האנגלית. לדבריו, קמה 'אסכולה היסטורית ירושלמית, שצמחה באוניברסיטה העברית ושלוחותיה נפוצו למקומות ולמחוזות אחרים'. גם בשנת 1985 הוא הזדהה עם 'מגמתנו'. כאשר המגמה הלאומית נדרשה להתמודד עם מחקרים רבים שבחנו את תולדותיהן של קהילות יהודיות כחלק אינטגרלי של ההיסטוריה המקומית, ציטט אטינגר את דינור שאמר דברים מנוגדים:

בנוגע למצבם המדיני של היהודים בגולה בתקופות השונות, אין לדעתנו להעמיד בראשית ועיקר דווקא את הדיון והמחקר של הדברים לפי התנאים המיוחדים שבכל ארץ וארץ, אלא יש לשאוף לדיון ולבירור הדברים לפי התנאים המשותפים של 'ישראל בגולה' בכל דור ודור.

במבט כולל על חמישים שנות 'ציון' הוא רק העיר שהמייסדים נרתעו ממחקרים על השואה ועל מדינת ישראל, אבל מצא לכך הצדקה בתפקידם כשומרי הסף: 'החשש מפני גלישה לפובליציסטיקה היסטורית או לדיון פזיו, ותפיסתם את אמות המדע הראויות, הביאו את ריסונם העצמי עד קצה גבול הסביר'. בסופו של דבר, טען אטינגר, ההמשכיות היא ששולטת, והעורכים של 'ציון' בדורו שלו, שכללו מלבדו גם את ההיסטוריון של תקופת הבית השני מנחם שטרן ואת ההיסטוריון של ימי הביניים חיים ביינארט, 'משתייכים לאותה האסכולה ההיסטורית עצמה שעיצבה את דרכו של "ציון"'.⁷

Memory: Some Reflections on the Zionist Notion of History and Return',
Journal of Levantine Studies, 3, 2 (2013), pp. 37–70

5 שמואל אטינגר, 'יצחק בער (1888–1980)', *היסטוריה והיסטוריונים* (לעיל, הערה 3), עמ' 129–140.

6 בן ציון דינור, 'שלושים שנה לציון ולחברה ההיסטורית הישראלית', *ציון*, כ (תשט"ו), עמ' 111–116.

7 שמואל אטינגר, "'ציון' והמחקר ההיסטורי היהודי בזמננו", *ציון*, נ (תשמ"ה; כרך היובל), עמ' ט–טו (=היסטוריה והיסטוריונים [לעיל, הערה 3], עמ' 155–161).

האסכולה הירושלמית' ראו: ברנאי (לעיל, הערה 3), עמ' 347–352.

ב. אתגרים

האתגרים הרבים מבית ומחוץ שנצבו בפני 'האסכולה הירושלמית' התפתחו החל בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. בניו יורק היה זה ההיסטוריון יליד גליציה סאלו (שלום) בארון, שמשנת 1930 עמד בראש הקתדרה לתולדות ישראל באוניברסיטת קולומביה וייסד למעשה 'אסכולה אמריקנית' בחקר ההיסטוריה היהודית. ביקורתו על המשקל המופרז שניתן לרדיפות ולסבל ('ההיסטוריה בכיינית'), הצגת חיי היהודים בימי הביניים בגישה חיובית, החשיבות שהעניק לחיי היהודים בגולה, יציאתו כנגד ההיסטוריה הברדלנית וטענתו שאת ההיסטוריה היהודית חייבים ללמוד בהקשר של ההיסטוריה העולמית – כל אלה היו כמה ממאפייני גישתו המיוחדת. רוברט ליברלס ויום טוב עסיס, שכניסו לימים עבור הקורא הישראלי מבחר ממאמריו של בארון, הצביעו על המתח שבינו לבין מייסדי 'האסכולה הירושלמית'. 'בער ובארון', הם קבעו, 'סדו ועמדו בראש שתי אסכולות בשני עברי האוקיאנוס'. אם בער האמין בהתבטלות הגולה ושאף להעמיד את ארץ ישראל במוקד ההיסטוריה, הרי שבארון האמין בעתידה של הגולה, וטען לדוגמה כי הדת היהודית נוצרה מחוץ לארץ ישראל. לדעתו 'הגלות תתקיים לעד, והיא מציינת שלב מתקדם של האומה היהודית המשוחררת ממסגרת גיאוגרפית כלשהי'. יהדות ארצות הברית מושרשת בהיסטוריה היהודית לצד ישראל. ובכלל, הוא נקט בגישה של 'נירמול' ההיסטוריה היהודית, שאיננה עומדת מחוץ לגדר הטבע וראוי לחקור אותה באותם כלים של כל היסטוריה אחרת.⁸

תחת הכותרת 'הדגשים חדשים בהיסטוריה היהודית' עדכן בארון בשנת 1963 מאמר שחיבר בסוף שנות השלושים, ובו חזר והדגיש שלא ניתן לחקור את ההיסטוריה היהודית במנותק מן ההיסטוריה העולמית, והציג גישה דיאלקטית שעל פיה 'ניתן לומר שכל ההיסטוריה היהודית, בייחוד זו של אלפיים שנות הגולה, אינה אלא תולדות התנגשותם של לחצים חיצוניים ופנימיים המנוגדים זה לזה'. לדעתו, 'התפקיד המוטל על ההיסטוריונים בני דורנו ובני הדורות הבאים הוא להעריך ולשקול את הלחצים החיצוניים והפנימיים זה כנגד זה ולהעמיק בדרך זו את הבנתנו בכל העבר היהודי'. יתרה מכך, 'שכרה הצדדי של גישה חדשה זו היה האור, שהייחוד שבהתפתחות היהודית מסוגל לשפוך על ההיסטוריה הכללית כולה, אם נשקף עליה, לא מזווית הראיה המקובלת של עמי הרוב, אלא ממקום תצפיתו של מיעוט תמידי'.⁹

חלפו שנים בודדות וגישתו ההיסטורית של בארון עלתה במבוא שחיבר שמואל אטינגר בשנת 1969 לכרך השלישי של המפעל המסכם של 'האסכולה הירושלמית', 'תולדות עם

8 רוברט ליברלס ויום טוב עסיס, 'מבוא', שלום בארון, ממדיה העולמיים של ההיסטוריה היהודית: קובץ מאמרים, תרגמה אירית סיון, ירושלים תשנ"ו, עמ' 11–24. לעומת זאת ראו: יצחק בער, "'ההיסטוריה הדתית והחברתית של היהודים" (על ספרו של שלום בארון)', ציון, ג (תרצ"ח), עמ' 277–299.

9 שלום בארון, 'הדגשים חדשים בהיסטוריה היהודית', בארון, ממדיה העולמיים של ההיסטוריה היהודית, שם, עמ' 25–36 (הציטוט בעמ' 33).

ישראל', בעריכת ההיסטוריון של ימי הביניים חיים הלל בן-ששון. התפתחות העם היהודי בעת החדשה, הסביר אטינגר, היא רבת סתירות ודיאלקטית: 'מכאן המגמה הצנטריפטאלית, המקרבת ומאחדת את היחיד היהודי וקבוצות שונות בתוך העם להזדהות עם העבר היהודי ועם כלל היהודים שבפזורה, ומכאן המגמה הצנטריפוגאלית, המרחיקה אותם זה מזה ומקרבת לסביבה הנכרית'. אטינגר נשען במידה רבה על החוקיות ההיסטורית שהציע הרבה לפניו שמעון דובנוב: 'על ידי השפעת התרבות של הסביבה היה הכוח הדוחה מן המרכז מכריע בתקופות שונות בשדרות מסוימות של הצבור היהודי את הכוח המושך אל המרכז'. דובנוב הסביר בכך את ההתבוללות, ואטינגר הרחיב וטען שהתנועה של המגמות הסותרות הללו היא סימן ההיכר של ההיסטוריה היהודית כולה, כי 'בשום תקופה בתולדותיו לא התגדר [העם היהודי] בחומה סינית מן ההתפתחות החברתית והתרבותית של העמים האחרים, לא חסם עצמו בפני השפעת ציביליזציות אחרות, אלא התמודד אתן, נאבק בהשפעותיהן מזה וספג מאוצרותיהן מזה'. ואולם באותה נשימה שלל אטינגר את גרמול ההיסטוריה היהודית וטען בפאתוס, שניתן היה לשמוע בו את ההתרגשות הכמו-משיחית לנוכח הניצחון במלחמת ששת הימים, שהיהודים הם 'תופעה היסטורית מופלאה ויוצאת דופן, שאי אפשר להכניסה לדפוסים השיגרתיים של הקונסטרוקציות השכלתניות השונות'.¹⁰

למן שנות הארבעים והחמישים החלה להתפתח באוניברסיטה העברית עצמה מגמת-משנה בתוך 'האסכולה הירושלמית', שאותה הוביל ההיסטוריון החברתי רב ההשפעה יעקב כ"ץ. מאמרו החלוצי משנת 1945 'נישואים וחיי אישות במוצאי ימי הביניים', שדינור ובער קיבלו לפרסום ב'ציון', היה 'מחקר חלוצי בקנה מידה עולמי' בחקר תולדות המשפחה, כפי שהראה יוסף קפלן.¹¹ ניצול הכלים הסוציולוגיים למחקר ההיסטוריה היהודית לא רק הציג מתודולוגיה שטרם הייתה מוכרת, אלא גם הציב אתגר לאסכולה של דינור ובער. כ"ץ ייצג, בלשונו של יצחק קונפורטי:

היסטוריוגרפיה יהודית-ציונית מודרנית ועצמאית, שלא הייתה מגויסת כל כולה לצורכי ההווה ולצורכי המהפכה הציונית אלא שאפה לעשות שימוש בידע ההיסטורי לצרכים הומניסטיים ופדגוגיים... לדעתו, ההיסטוריון השואף להעמיד מפעל היסטורי מדעי צריך להיות מודע לפערים שבין מתודולוגיה ואידיאולוגיה, בין חקר העבר לעיצוב ההווה.¹²

10 שמואל אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה (תולדות עם ישראל, ג), ירושלים תשכ"ט ('מבוא: המגמות העיקריות בתולדות ישראל בזמן החדש', עמ' 17-22); שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, תרגם ברוך קרוא, ה, תל אביב תשי"ח, עמ' 33.

11 ראו: יוסף קפלן, 'העת החדשה המוקדמת ביצירתו של יעקב כ"ץ', היסטוריוגרפיה במבחן: עיון מחודש במשנתו של יעקב כ"ץ, בעריכת ישראל ברטל ושמואל פיינר, ירושלים תשס"ח, עמ' 19-35.

12 ראו: יצחק קונפורטי, 'יעקב כ"ץ כהיסטוריון וכמחנך ציוני', היסטוריוגרפיה במבחן, שם, עמ' 182-165 Jay M. Harris (ed.), *The Pride of Jacob: Essays on Jacob Katz and His Work*, Cambridge, MA 2002

במאמר ביקורת משנת 1956 על אסופת המאמרים 'במפנה הדורות' של דינור קבע כ"ץ, כי דינור הוא מחברן של מסות היסטוריות סובייקטיביות יותר מאשר היסטוריון מדעי. כ"ץ הסתייג מחיפושיו של דינור אחר 'מהות' של תנועות היסטוריות וטען כי אין זה 'מדרך המחקר ההיסטורי שתפקידו דווקא לפזר את התופעות פיזור זמני לפי סדר יציאתן לעולם'. מאמריו של דינור מבקשים בסופו של דבר לשחזר את 'אילן היחס של התנועה הלאומית המודרנית' ובכך עושים עוול לתנועות כמו החסידות. אין זאת אלא שהראייה המהותית 'פרי המתח היא שבנפש האיש המפליג למרחקי העבר מתוך הזדהות חודרת, והחי את חי ההווה מתוך תודעה היסטורית מובהקת'.¹³

לאחר שראה אור ספרו פורץ הדרך והמכונן של כ"ץ 'מסורת ומשבר' (1958) נזעקו נציגי הדור השני של 'האסכולה הירושלמית' שמואל אטינגר וחיים הלל בן-ששון למתוח עליו ביקורת קשה. דומה שהמתודולוגיה של מדעי החברה סתרה את הבנתם לגבי כתיבת ההיסטוריה. גישתו של כ"ץ, טען אטינגר, היא אורתודוקסית, ונרטיב המשבר שסימניו בהשכלה ובחסידות חסר בסיס במציאות ההיסטורית: 'אם המסורת היא ההלכה כפי שהיא מתגלמת בפסקיהם של אחרוני האחרונים, הרי נכון הוא שמסוף המאה הי"ח ואילך בא משבר והתפוררות החברה היהודית'. ואולם, 'אם המסורת, הרציפות ההיסטורית, יש לה משמעות רחבה יותר, אזי גם התסיסה שהביאו עמהן ההשכלה והחסידות אינה אלא קטקליזם שאחריו באו צורות חדשות של הזדהות עם העבר, של המשכת המסורת וחיידושה'.¹⁴

כ"ץ היה למעשה מן הראשונים שחקרו את העת החדשה המוקדמת, שהוכרה כתקופה לעצמה גם בהיסטוריה היהודית רק למן שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. לא הייתה זו רק עדות לפריחתו של תחום מחקר תוסס שהתמקד במאות החמש עשרה–השבע עשרה אלא גם אתגר ל'אסכולה הירושלמית'. יונתן ישראל, מחלוצי חקר העת החדשה המוקדמת בתולדות ישראל, אף הציע נרטיב חדש שערער את הנרטיב הלאומי. ישראל הציג את העת החדשה המוקדמת כתקופת פריחה רב-מערכתית שהסתיימה בשקיעה דרמטית ואולי אף טרגית, בקריסת מערכות רבתי ובנסיגה כלכלית ודמוגרפית שתוצאתה שוליות של היהודים בחברה האירופית, עם ניצני התחדשות פנימית דלים מאוד (בעיקר בחסידות), שישראל זיהה אותם רק במהדורות המאוחרות של ספרו. נרטיב שכזה הקשה על סיפור העת החדשה כמהפכה שתוביל אל התנועה הלאומית.¹⁵

החוקר הישראלי המובהק של העת החדשה המוקדמת, יוסף קפלן, היה בין הראשונים שקראו תיגר על 'האסכולה הירושלמית' בכלל ועל תמונת 'מסורת ומשבר' של יעקב כ"ץ בפרט. קפלן ערער על הנרטיב המקובל כאשר הראה שהחל במאה השבע עשרה, לפחות לגבי הקהילות של הספרדים והפורטוגזים במערב אירופה, נכון לזהות דרך

13 ראו: יעקב כ"ץ, 'בין היסטוריה לאומית ללאומיות היסטורית', לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 230–238.

14 שמואל אטינגר, 'מסורת ומשבר', היסטוריה והיסטוריונים (לעיל, הערה 3), עמ' 60–68. וראו: ברנאי (לעיל, הערה 3), עמ' 202–211.

15 Jonathan Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750*, Oxford 1989

חלופית וייחודית של מודרניזציה, שנבעה מעצם החוויה המיוחדת של אנוסים לשעבר שיסדו קהילות חדשות במציאות כלכלית ותרבותית שלא הייתה כמותה במרכז אירופה ובמזרח.¹⁶ דומה שמכאן ואילך הסיפור האחד לכאורה של היהודים החל להתפצל לשורת סיפורי משנה.

אתגרים בעלי משמעות רבה אף יותר התפתחו בשנות התשעים. אז גם הופיעו המחקרים הביקורתיים הראשונים על 'האסכולה הירושלמית', שהבולט שבהם הוא ספרו של דוד נתן מאירס מאוניברסיטת קליפורניה, שראה אור בשנת 1995, במלאות שישים שנה ל'ציון'. אני כותב את הספר, העיד מאירס על עצמו ועל זמנו, בתקופה שאפשר לקרוא לה 'פוסט ציונית' ובהנחה שישראל נכנסה לעידן 'פוסט ציוני'. מן הפרספקטיבה הזאת הוא בחן את ההיסטוריוגרפיה הישראלית והציג את המגמות השונות שהתקיימו בה ואת קווי ההמשך למדע היהדות של המאה התשע עשרה, שמהם ניסו האבות המייסדים בירושלים להתעלם. האבות המייסדים התאמצו 'להמציא' היסטוריה לאומית. בסופו של דבר ההיסטוריוגרפיה של מלומדי ירושלים עמדה בצומת דרכים: 'בין אירופה לפלסטינה, גלות וציון, ואולי, החשוב מכול, בין היסטוריה ביקורתית לבין זיכרון קבוצתי'.¹⁷

יעקב ברנאי, שבאותה שנה בחן את המחקר על ארץ ישראל בהיסטוריוגרפיה היהודית, מצא שגם ב'אסכולה הירושלמית' לא שררה תמימות דעים. אם אטינגר המשיך את דינור ובער וקבע כי 'כי קשר העם היהודי לארץ ישראל – זו אחת התופעות המופלאות ביותר בתולדותיו הארוכות של העם', הרי שעמיתו בן-ששון הסתייג מן הנרטיב הזה, וטען שמאות שנים לא ישבו יהודים בארץ כלל ו'הציונות לא התעוררה מפני שהיהודים ישבו בפקיעין אלא מפני שהיהודים ישבו בביאליסטוק והתגעגעו לארץ ישראל'. מנקודת המבט של שנות התשעים סיכם ברנאי את המגמה החדשה: 'במחקר המודעי הביקורתי יש אפוא השתחררות רבה ממחלת הילדות של היסטוריוגרפיה לאומית צרה ומגמתית, ויש יותר נכונות ופתיחות לבחון מוסכמות ולבקר מיתוסים'.¹⁸

יונתן פרנקל, מגדולי חוקריה של יהדות מזרח אירופה, ניתח בדיוקנות את המפנה שהתרחש אז בהיסטוריוגרפיה. הוא פרסם מאמר שהופיע בראש הקובץ 'לאומיות ופוליטיקה יהודית', שהוקדש לזכרו של אטינגר, תחת הכותרת 'לקראת היסטוריוגרפיה חדשה?'. פרנקל הציג את קריסתה של השיטה שאותה כינה האסכולה ההיסטורית היהודית-הרוסית מבית מדרשו של דובנוב, ובתוכה נכללה לדעתו גם 'האסכולה הירושלמית'. ביסודה שרטה האסכולה הזאת את הארכיטקטורה של תולדות ישראל בעת החדשה סביב המתח והעוינות שבין הכוחות הצנטריפוגליים המנוכרים והמתבוללים, המזוהים בעיקר עם יהדות

16 יוסף קפלן, 'מסורת ושינוי: הנתיב אל המודרנה של היהדות הספרדית המערבית', מנוצרים חדשים ליהודים חדשים, ירושלים 2003, עמ' 13–38.

17 ראו: מאירס (לעיל, הערה 4). על המגמות השונות בהיסטוריוגרפיה הציונית ועל המתח בין המחקר ההיסטורי לזיכרון הקבוצתי ראו גם: יצחק קונפורטי, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציונית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים תשס"ו.

18 ראו: יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי, 1881–634, ירושלים תשנ"ה, עמ' 57–59.

מערב אירופה, ובין הכוחות הצנטריפטליים השומרים על הזהות הקולקטיבית ומחדשים אותה, המזוהים בעיקר עם יהדות מזרח אירופה. לעומת זאת בהיסטוריוגרפיה החדשה, טען פרנקל:

התהליך ההיסטורי נתפס... כרבגוני. במקום קונפליקט בסיסי אחד בין צנטריפוגליות לצנטריפטליות מצטייר עתה מגוון גדול של תהליכים אוטונומיים, משתנים עצמאיים, המתנגשים ויוצרים תמורות חדשות ללא הרף. כאילו שגם בתחום זה קועקעו חוקי הפיזיקה הקבועים של ניוטון על ידי המקריות שבפיזיקה של הקוואנטים.

היחלשות המאבק המר שבין לאומיים לאנטי לאומיים או למתבוללים, הגישה הסובלנית והפלורליסטית במיוחד בארצות הברית, חדירת מדעי החברה למחקר שעודדה מחקרים ממוקדים, והשתכללות כלי המחקר שנעשו עדינים ומתוחכמים יותר – כל אלה הם שהזינו לדעתנו את הכיוון החדש: 'ההיסטוריה החדשה יותר מסתמכת על דיפרנציאציה... עיקר תרומתה היא בעשיית הבחנות בין תפיסות ותהליכים שקודם לכן הובנו כחלק מהשתלשלות נסיבתית אחת'. אחת התוצאות של המפנה הזה היא אובדן הסדר, האחדות והרציפות והיעלמות התמונה הכוללת: 'כל מקום, כל זמן, כל קיבוץ', סיים פרנקל את אפיונה של ההיסטוריוגרפיה החדשה, 'יכול להציג תוצאות שונות ומשונות. במקום סדר באה מערבולת תמידית, ובמקום חוק תנועה אחד – אינספור קשרים רב צדדיים וריבוי תגובות'.¹⁹

באותו עשור גם הלך והתברר האתגר הגדול ביותר של 'האסכולה הירושלמית' עד אז – 'ההיסטוריה המשולבת', שמכונני האסכולה ביקשו להימנע ממנה כדי להציג היסטוריה לאומית מאוחדת ורצופה ולהבליט את הדומיננטיות של הכוחות הפנימיים. ההיסטוריונית של יהדות גרמניה שולמית וולקוב הראתה שלאמיתו של דבר פרויקט השילוב לא הוכתר בהצלחה: 'אם היסטוריונים יהודים והיסטוריונים של תולדות היהודים מצליחים רק לעיתים רחוקות לבנות את סיפורו של המיעוט היהודי כסיפור משולב באמת. גם בעבודותיהם הוא נותר בדרך כלל עניין לעצמו ומתוך כך קטוע משהו וחסר הד'. לעומת זאת יש לדעתה קושי גם ב'נקודת המבט הציונית', אשר –

פרשה לפנינו בדרך כלל נוסחה חד-כיוונית וקשוחה של הסיפור הזה. היא העדיפה פרקים שהצביעו על הקשר המתמיד של היהודים לארץ ישראל, והדגישה את הכוחות שחזקו את 'תחושת הצוותא' היהודית וטרחו לשמר ולפתח תרבות יהודית נפרדת בכל דור דור. היא גם שפטת באורח נמרץ ובחומרה כל אדם וכל עניין שלא השתלבו כראוי במסכת ההרואית שביקשה לצוות לנו.

19 יונתן פרנקל, 'התבוללות והישרדות בקרב יהודי אירופה במאה ה-19: לקראת היסטוריוגרפיה חדשה?', לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות, בעריכת יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני, ירושלים תשנ"ז, עמ' 23–56.

מסקנתה היא: 'אין ספק שעלינו להמשיך ולהעמיד את ההיסטוריוגרפיה הזאת במבחן הביקורת'. ואולם, במאמרה ב'ציון' בשנת 1996 המליצה וולקוב לא להכריע לצד זה או אחר באופן נחרץ:

העבודה במסגרת הפרדיגמה האתנית התרבותית, ויהיו המסרים האידיאולוגיים שלה אשר יהיו, קירבה את ההיסטוריוגרפיה היהודית אל הדרישות המתודולוגיות והמקצועיות של ההיסטוריוגרפיה הכללית, ואפשרה לכל העוסקים בתחום להתוודע אל מורכבותו של פסיפס הקיום היהודי, אל ייחודם של הגורמים המרכיבים אותו, ואל גוונים וגווני גוונים הנעלמים מן העין במעוף הציפור של הכללות היסטוריות גורפות... אך העיסוק בפרטים ובייחוד אסור לו שיסחף אותנו רחוק מדי מן התמונה הכוללת.

זה הזמן שעל ההיסטוריונים מוטל –

לבקר את ההיסטוריוגרפיה הציונית שעליה חונכו מתוך אחריות מקצועית, לשחררה מן הטון הדידקטי והמסורנות המיותרת, ולהעמיד במקומה היסטוריוגרפיה המצויה בחזית המחקר – הן מבחינה מתודית והן מבחינת הנושאים שיטפלו בה. ציונים ופוסט ציונים כאחד יכולים לקחת חלק במאמץ הזה, למרות הוויכוחים שביניהם... הגיעה העת לנסות ולפתח מחדש היסטוריה יהודית אחרת, בריחוק מסוים מצוק העתים, ריחוק המקיים את עצמו מתוך אחריות.²⁰

ג. מתחילת המאה העשרים ואחת

הרבה השתנה בהיסטוריוגרפיה היהודית מאז דינור והאבות המייסדים. הדברים שנאמרו ב'מגמתנו' נשמעים לאוזנם של בני ובנות המאה העשרים ואחת מליציים, עמוסי פאתוס לאומי ומשקפים אידאולוגיה. חקר העבר היהודי התרחב מאוד והוא נעשה היום בתוך כפר גלובלי, בשפות שונות ובעיקר באנגלית, ומרכזיו מחוץ לישראל הם האוניברסיטאות בארצות הברית ובאירופה, במיוחד בגרמניה, אך גם במדינות מזרח אירופה. בסדנת ההיסטוריון בן זמננו נעשה שימוש בכלים ובחומרי גלם שלא עמדו לרשות מכוני המחקר ההיסטורי היהודי. הגישות הרב-תחומיות הפכו מובנות מאליהן ואף הכרחיות. תחומים כמו היסטוריה של הרגשות, היסטוריה חזותית, היסטוריה מרחבית והיסטוריה דיגיטלית עומדים בחזית המחקר ודוחקים את ההיסטוריה הפוליטית וההיסטוריה האינטלקטואלית. נשים רבות הצטרפו לקהיליית ההיסטוריונים, מציאות שלא עלתה על הדעת בדורות הראשונים.

20 ראו: שולמית וולקוב, 'היהודים בחיי העמים: סיפור לאומי או פרק בהיסטוריה משולבת', ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 91–111; הנ"ל, 'מפעל המודרניות של יהודי אירופה: פיצול ואיחוד', הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש, בעריכת ש"נ אייזנשטדט ומשה ליסק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 279–305. והשוו: עמוס פונקנשטיין, 'תולדות ישראל בין החוחים: ההיסטוריה למול דיסציפלינות אחרות', ציון, ס (תשנ"ה), עמ' 335–347.

נושאים שכמעט לא נבחנו הפכו מוקדים של מחקר מסועף ועשיר, ובהם למשל חיי יום-יום, מגדר ומיניות, תרבות עממית, חילון, הגירה, ילדות וזקנה, ספורט, אקולוגיה, תרבות חומרית, מוסיקה, אומנות, מחקר הגניזה, הבראיון נוצרי, תולדות השואה, תולדות מדינת ישראל, היהודים באיים הקריביים והיהודים בארצות האסלאם בעת החדשה בהקשרים הרחבים של הקולוניאליזם המערבי.

גם בחקר העת העתיקה שולבו נושאים וכלי מחקר חדשים בדור האחרון, ונציין כמה מהם: לאומיות ולאומנות ורשתות של קשרים סביב הים התיכון; חוויה אישית וחיי יום-יום; הזהות היהודית המתגבשת בהשפעת האימפריה הרומית והנצרות; היסטוריה השוואתית של אימפריות; מיניות ותפיסות של הגוף; מגפות, נכות וחקר הרפואה בעת העתיקה; היחס בין המשפט הרומי להלכה המתפתחת; אומנות פיגורטיבית יהודית; היחס ההדדי בין היהדות בגולה ליהדות בארץ ישראל; מגיה יהודית; הציפייה לאחרית הימים; שימוש בכלים דיגיטליים לניתוח אתרים ארכאולוגיים, כתובות ופפירוסים; שיפור הניתוח הפילולוגי של הטקסטים הספרותיים.

המודעות להיסטוריה של נשים ולתפקיד המגדר שינתה אצל היסטוריונים רבים את סדר היום המחקרי והביאה להכרה שגם נשים וגם גברים היו סוכני ההיסטוריה ולפעמים חוו אותה באופן שונה. מחקרים חדשים רבים בחנו את המודרניזציה היהודית, הישגיה ומגבלותיה, כמו גם את המפעל הציוני והאמנציפציוני, על פי מדד המגדר. לדוגמה, כיום כבר לא ניתן להבין את השבתאות ללא מחקרה של עדה רפפורט-אלברט על הנשים בשבתאות, ולא את המודרניזציה של יהודי גרמניה ללא מחקריהן של מריון קפלן ופולה היימן, שהפכו על פיה את הדעה המקובלת, והראו שהנשים היו בחוד החנית של ההתבוללות והמרת הדת.²¹

ההבנה החדשה שהאורתודוקסיה היא תופעה מודרנית שמהותה המאבק נגד המודרנה, שאותה הכניסו להיסטוריוגרפיה יעקב כ"ץ ותלמידיו, שינתה אף היא ללא הכר את תמונת העבר של 'האסכולה הירושלמית'. היא הכניסה לכוחות המעצבים את דמותה של החברה והתרבות היהודית שחקן חדש שבעבר המעיטו בכוחו ואף ציפו להיעלמותו. נוכחותה הגוברת של הדת במרחב הציבורי והפוליטי דחקה את תאוריית החילון, שגם מבלי שתוזכר במפורש הייתה ההנחה המוקדמת של 'האסכולה הירושלמית', ולא ראתה בדת את אחד מכוחות הקדמה שהובילו אל הציונות והגשמתה כיעד של ההיסטוריה היהודית.²²

21 עדה רפפורט-אלברט, 'על מעמד הנשים בשבתאות', החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה, בעריכת רחל אליאור, א, 'ירושלים תשס"א, עמ' 143–348 (=הנ"ל, חסידים ושבתאים, אנשים ונשים, ירושלים תשע"ה, עמ' 255–439); פולה היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה, תרגמה טל אילן, 'ירושלים תשנ"ז; Marion Kaplan, *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family and Identity in Imperial Germany*, New York 1991; ביילי מלמן, 'שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל', ציון, עד (תשע"ט), עמ' 245–266.

22 יעקב כ"ץ, ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים תשנ"ב; משה סמט, החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, ירושלים תשס"ה.

ההיסטוריה התרבותית והמגדרית והמודעות לערכם של אגודוקומנטים להיכרות אינטימית עם החיים בעבר אפשרו, למשל, התבוננות מחודשת על מאה שנים מכוננות בהיסטוריה היהודית, והדבר בא לידי ביטוי בביוגרפיה של המאה השמונה עשרה היהודית שחיבר שמואל פיינר. סיפורה של המאה משוחזר כהיסטוריה כרונולוגית של אירועים מקבילים, העוקבת אחרי עשרות גברים ונשים ממעמדות שונים, מבליטה מתחים, ססעים וקרעים, ואינה מזהה סיפור לאומי אלא את צמיחת האינדיבידואל היהודי האוטונומי שחותר להשגת אושרו. סיפורה של המאה השמונה עשרה היהודית מוצג כחלק בלתי נפרד ממארג האירועים והחיים של מה שכונה בעבר 'היסטוריה כללית'.²³ שמואל פיינר אף הציג לראשונה את החילון כאחד התהליכים ההיסטוריים המרכזיים שכוננו את העידן המודרני, ובספרו 'לתולדות החילון היהודי' ביקש לתת קול לחוויות אובדן האמונה ולפתוח חלונות לעולם הרגשי של גברים ונשים מן העת החדשה המוקדמת ועד לראשית המאה העשרים.²⁴

כתיבת ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם התפתחה במסלול נפרד ולא נכללה בדרך כלל בנרטיב הכללי של ההיסטוריה היהודית. לדוגמה, ההיסטוריה של היהודים במלחמת העולם השנייה עסקה אך ורק ביהודי אירופה. תולדות יהודי ארצות האסלאם בתקופה זו החלו להיכתב רק לאחרונה, כמו ספרו של יוסף שיטריי, 'חזרה לאימה ולד'מה'.²⁵ ההיסטוריה של יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה החלה לפלס את דרכה אל תוך ההיסטוריוגרפיה היהודית רק לאחרונה. גם היסטוריוגרפיה זו הולכת ונפתחת, מכתיבת היסטוריה פוזיטיבית ונרטיבית לראייה רויזיוניסטית, קונטקסטואלית ובין תחומית. מבט חדש על ההיסטוריה המודרנית של יהודי ארצות האסלאם, הקושר בין חייהם בארצות מוצאם למגמות ההגירה שלהם ולמעמדם בארץ ישראל, קורא תיגר על הנרטיב המקובל המפריד בין התחומים הללו, כפי שעולה מאוסף המאמרים 'ההיסטוריה הארוכה של המזרחים'.²⁶ היסטוריה תרבותית ואינטלקטואלית חדשנית של היהודים בארצות האסלאם מתארים יובל עברי ודוד גדג'.²⁷

ההיסטוריונים הישראלים בזמננו, כמו עמיתיהם בעולם, מודעים היטב למתח שבין זיכרון אישי, קבוצתי ולאומי לבין מה שנדרש ממחקר ביקורתי. מלאכת ההיסטוריון איננה לשמר ולהציג מורשת כדי להזדהות עימה. היפוכו של דבר, פעמים רבות הוא חותר מתחת למסורות ומפריך אותן. הגישה הלאומית של דינור ועמיתיו לא נעלמה

23 ראו: שמואל פיינר, עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה, 1700–1750, ירושלים תשע"ז; הנ"ל, עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה, 1750–1800, ירושלים תשפ"א.

24 ראו: שמואל פיינר, לתולדות החילון היהודי, ירושלים תשפ"ה.

25 יוסף שיטריי, חזרה לאימה ולד'מה: הנציב העליון, הסולטאן ויהודי מרוקו במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשפ"ה.

26 אביעד מורנו ואחרים, ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם, שדה בוקר תשפ"א.

27 יובל עברי, השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות, ירושלים תש"ף; דוד גדג', אור במערב: התרבות העברית במרוקו 1912–1956, ירושלים 2022.

אבל עברה גלגולים רבים. העבר הלאומי, תולדות המדינה והסכסוך הישראלי-הפלסטיני נחקרים ללא משוא פנים. אתגרים גדולים רבים ניצבים בפני מדע ההיסטוריה בעשור השלישי של המאה העשרים ואחת, ובהם המהפכה הדיגיטלית, היחלשות הדמוקרטיה הליברלית והתחזקות משטרים סמכותניים, תאוריות קונספירציה ומניפולציות פוליטיות שהתרחשו חדשות לבקרים, השסע והקונפליקט בזיכרון הקולקטיבי ומעל הכול הערעור על האמת בעידן של עובדות אלטרנטיביות ופוסט-אמת.²⁸

גם מפעלים קולקטיביים גדולים ומרשימים, שכבר הפכו נכסי צאן ברזל של ההיסטוריוגרפיה בת זמננו, כמו ארבעת הכרכים של מכון ליאו בק על תולדות יהודי גרמניה שערך מיכאל מאיר, או אנציקלופדיית יווא לתולדות יהודי מזרח אירופה שערך גרשון הונדרט, או אנציקלופדית הנשים היהודיות שערך פולה היימן, לא התיימרו להעמיד מבנה כולל של תולדות היהודים, אלא להביא את המחקרים המעודכנים ביותר והמעולים ביותר של החוקרים הפעילים בדור הזה בפני קהל חדש של שוחרי התרבות היהודית.²⁹

תשתית לכתיבת ההיסטוריה של היהודים בארצות האסלאם בימי הביניים הונחה באוספי מקורות ותעודות, בעיקר מגניות קהיר, כמו הספרים שיצאו בסדרת אוריינס יודאיקוס, סדרות ספריו של משה גיל וסדרת 'ספרי הודו' שערכו ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, אשר תיעדה את מעורבותם של יהודי מצרים וצפון אפריקה במסחר באוקיינוס ההודי.³⁰

יוצא דופן הכרך הגדול שערך דוד ביאל והופיע בארצות הברית בשנת 2002 תחת הכותרת 'תרבויות היהודים'. בכותרת המשנה לספר טמונה הצהרה נועזת: 'היסטוריה חדשה'. המפעל ההיסטוריוגרפי הזה הוא אכן מופת של מחקר היסטורי יהודי גלובלי שנטלו בו חלק בעיקר חוקרים מובילים בתחומם מאמריקה ומישראל, וכל אחד ואחד מפרקיו הוא תרומה מרתקת וחדשנית לעצמו. ואולם, קווי המתאר והנחות היסוד שלו

28 בין הספרים והמאמרים הרבים שמתמודדים עם האתגרים הללו ראו: Lynn Hunt, *History Why It Matters*, Cambridge 2018

29 מיכאל מאיר (עורך ראשי), תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, א-ד, ירושלים תשס"א-תשס"ה; Gershon David Hundert (ed.), *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 1-2, New Haven-London 2008; Paula Hyman (ed.), *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia* (CD), Jerusalem 2006

30 ראו לדוגמה: מנחם בן-ששון, יהודי סיציליה 825-1068: מקורות ומחקרים (אוריינס יודאיקוס, א, א), ירושלים תשנ"א; משה גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג; הנ"ל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל-אביב תשנ"ז; שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, יוסף אללֶבְדִי סוחר-הודו הגדול: תעודות מגניות קהיר (ספר הודו, א), ירושלים תשס"ט; הנ"ל, מצמון נגיד ארץ תימן וסחר-הודו: תעודות מגניות קהיר (ספר הודו, ב), ירושלים תש"ע; הנ"ל, אברהם בן יגו סוחר ויצרן בהודו: תעודות מגניות קהיר (ספר הודו, ג), ירושלים תש"ע; מרדכי עקיבא פרידמן, חלפון ויהודה הלוי: לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות גניות קהיר (ספר הודו, ד, א), ירושלים תשע"ג; שלמה דב גויטיין, מרדכי עקיבא פרידמן ואמיר אשור, חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול: תעודות מגניות קהיר (ספר הודו, ד, ב), ירושלים תשע"ג.

קראו תיגר באופן רדיקלי על ההיסטוריוגרפיה היהודית של הדורות הקודמים בכלל ועל 'האסכולה הירושלמית' בפרט.³¹

נקודת המבט של 'תרבויות היהודים' היא גלובלית, דיאספורית, אופטימית, פוסט-אידאולוגית ופלורליסטית. שאיפתו להגיש בפני הקורא בפתח המאה העשרים ואחת ספר אחד הכולל למעלה מאלף עמודים המציג את תמונת ההיסטוריה היהודית מעידן בניית האומה בארץ ישראל הקדומה ועד לתרבות שנוצרה במרכזי העם היהודי בהווה בישראל ובצפון אמריקה היא אתגר עצום. במבוא הכולל ל'תרבויות היהודים' הועלתה הצעה לרוויזיה בעלת השלכות רבות להיסטוריוגרפיה היהודית בזמננו. כל היסטוריון שביקש לכתוב היסטוריה כוללת של היהודים מאז ראשית המאה התשע עשרה עמד בפני שורה של בעיות, כגון: האם הייתה קיימת היסטוריה אחת שסיפורה מאגד את כלל הקהילות בעולם? האם קיימת רציפות בין התקופות השונות? האם ההיסטוריה של היהודים היא היסטוריה של דת, של אומה או של מיעוט אתני? דוד ביאל הכריע לטובת היסטוריה תרבותית, כלומר, התייחס לכלל הפעילות של היהודים ולדרך שבה הם תפסו את הפעילות הזאת, תוך הדגשת היצירה הספרותית והאומנותית.

זיהויה של הפעילות היהודית כתרבות מאפשרת, באופן טוב יותר מאשר הגדרה דתית או לאומית, גם לטעון לפלורליזם יהודי (קיומן של 'תרבויות' רבים) וגם לבחון את השותפות של היהודים בתרבות זמנם ומקומם. במקום לחפש, למשל, 'השפעות' על היהודים או 'תרומות' של היהודים ניתן להציע מודל אורגני של תרבות. אכן, דומה שהספר כולו עומד על המתח שבין המשותף לייחודי, בין פעילותם של היהודים באופן אינטגרלי בתרבויות הסביבה לבין התגבשותן של תת-תרבויות יהודיות ייחודיות. זאת ועוד, באמצעות ההיסטוריה התרבותית אפשר להשתחרר מטענות מסורתיות שאינן מכירות בהתגלמויות השונות של היהדות ומניחות את קיומה של מסורת אחת ואחידה. 'ההיסטוריה החדשה' היא רוויזיוניסטית מכמה בחינות: משולבים בה נושאים שלא זכו עד כה לשילוב של ממש בהיסטוריה היהודית (אומנות, יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה ועוד הרבה); מוצעת בה הפירסקטיבה של היסטוריה תרבותית שמחפשת אחר משמעויות ומתרחקת מסיפור; נטען בה שהיהודים גם יצרו את סביבתם ולא רק הושפעו ממנה; והיא בוחנת תפיסות מסורתיות ובראשן אחדותה של היהדות. העורך טוען שספרו מייצג חוקרים מדור שכבר איבד את הלהט האידאולוגי שאפיין את הדורות הקודמים. מנקודת מוצא זו ביאל מתווכח עם 'האסכולה הירושלמית' ודוחה את הטענה שכיוונה המרכזי של

ההיסטוריה היהודית המודרנית הוא גיבוש הלאומיות היהודית ומימושה הפוליטי.³² משה רוסמן, בספרו 'עד כמה יהודית היא ההיסטוריה היהודית?', בחן את המהפכה הגדולה שצריכה לעבור היסטוריה יהודית בעידן שבו הוחלפה האמונה המסורתית – ש'האסכולה הירושלמית' הייתה שותפה לה – שקיימת מהות שנקראת היסטוריה יהודית והיא לאומית באופייה, בהנחה שכל סיפורי העבר מובנים בהכרח, ואפילו מושגי

David Biale (ed.), *Cultures of the Jews: A New History*, New York 2002 31

idem, 'Preface: Towards a Cultural History of the Jews', *ibid.*, pp. xvii–xxxiii ראו: 32